

הרב יהודה זולדן, צדקות יהודה וישראל

התאגדות מקצועית והכרזת שביתה

מבוא

א. התאגדות מקצועית, וועדים, וארגון עובדים

1. התאגדות והתארגנות - זכות וחובה מוסרית
2. מטרתה וייעודה של ההתאגדות המקצועית
3. המכנה המקצועי המשותף של ההתאגדות
4. אי קבלת החלטה וסיכום של הנהגת ההתאגדות

ב. חופש מהתאגדות

1. לא ניתן לחייב עובד להיות חבר בארגון או באיגוד מקצועי
2. כשהעובדים הלא מאוגדים גורמים לנזק לעובדים המאוגדים
3. הנאה של עובדים לא מאוגדים מהישגי העובדים המאוגדים

ג. הכרזת שביתה ע"י התאגדות מקצועית

1. הזכות לשבות
2. שביתה הפוגעת במעסיק ובמעגלים רחבים יותר
3. שביתה שגורמת הפסד כלכלי

סיכום

מבוא

במדינת ישראל כמו גם בעולם הרחב, ישנם איגודים מקצועיים רבים, והם קרואים בשמות שונים: התאחדות, איגוד, ארגון, הסתדרות, לשכת, ועוד. יש גם גוף על, בו מאורגנים איגודי עובדים מסקטורים שונים - הסתדרות העובדים בארץ ישראל. במערכת המשפט במדינת ישראל, ובספרות המשפטית, תופס ענינם של העובדים וזכויותיהם מקום חשוב ומשמעותי. קיימת פסיקה וספרות משפטית עניפה בתחום.¹

בספרות ההלכה יש מאמרים ותשובות העוסקים ביכולתם ובסמכותם העקרונית של עובדים להתאגד, אך יש ההתמודדות מועטה עם שאלות שמאפיינות מציאות כלכלית - חברתית מודרנית. כגון: מהו המכנה המקצועי המשותף של ההתאגדות? האם ניתן לחייב עובד להיות חבר בארגון או באיגוד מקצועי? האם יש מקום למספר איגודים לאותם בעלי מקצוע? כיצד יש להתייחס לפגיעה של עובדים לא מאוגדים בעובדים המאוגדים בכך שהם לא איתם באותה התאגדות, והאם עובדים לא מאוגדים רשאים להנות מהישגי העובדים המאוגדים, ועוד.

הדברים הבאים הם נסיון להציב משנה הלכתית מסודרת במכלול הסוגיות הללו והצעה מעשית ע"פ ההלכה המתמודדת עם שאלות שונות הקשורות לענין, במציאות החברתית- כלכלית הקיימת במדינת ישראל.²

*חלק ממאמר זה נכתב בשנת תשס"ח, במסגרת קבוצת מחקר של מכון "משפטי ארץ" עפריה.

¹ ראה בספרה המקיף של: פרופ' רות בן ישראל, "זכות היסוד לחופש ההתארגנות: ארגוני עובדים וארגוני מעבידים", דיני עבודה, האוניברסיטה הפתוחה (תשס"ב), כרך ג, חלקים ה-ו.

² על הבסיס ההלכתי ליכולתם של עובדים להתאגד, כתבו כמה מחברים: הרב משה פינדלינג, תחוקת העבודה, "זכות השביתה", ירושלים תש"ה, עמ' סא-סג; "זכויותיהן של הסתדרות הפועלים", ירושלים תש"ה, עמ' קיט-קכו; ד"ר שילם ורפהטיג, "זכות פועלים להתאגד וזכות השביתה", דיני עבודה במשפט העברי, ירושלים תשכ"ט, עמ' 984-952 ("זכות פועלים להתאגד וזכות השביתה" - במשפט האנגלי והישראלי, שם, עמ' 1136-1126; הרב אורי דסברג, "שביתה עובדים ע"פ ההלכה" (סקירה ביבליוגרפית), תחומין, ה (תשמ"ה), עמ' 295-300; הרב אפרים קורנגוט, "ארגון עובדים", אור יחזקאל, פתח תקוה תשנ"ד, עמ' 144-138; הנ"ל, "תשלומים לעובד שאיננו שייך לאיגוד מקצועי", אור יחזקאל, פתח תקוה תשנ"ד, עמ' 171-177; הרב יצחק אושינסקי, "חופש השביתה בראי הפסיקה", אורחות משפט, ירושלים תשס"ב, עמ' קלז-קנ; הרב יעקב רוזנר, משפט הפועלים, אשדוד תשס"ג, עמ' קמג-קמח; מיכאל ויגודה, "בין זכויות חברתיות לחובות חברתיות במשפט העברי", בתוך: זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות בישראל (תשס"ד), עמ' 233-296; הרב נפתלי בר אילן, משטר ומדינה בישראל על פי התורה, ירושלים תשס"ז, "התאגדות", חלק ג, עמ' 1137-1129; "התאגדות מקצועית", "שביתה", עמ' 1297-1302; בנימין בראון, "התאגדות מקצועית, זכות השביתה והתחדשות דיני העבודה ההלכתיים: אידאולוגיה בפסיקות הרבנים קוק, עוזיאל ופיינשטיין", בתוך: ההלכה - הקשרים רעיוניים ואידאולוגיים גלויים וסמויים (עורך: אבינועם רוזנק), ירושלים תשע"ב, עמ' 187-217; הרב אורי סדן, "שביתה והתאגדות", דיני עבודה במדינת ישראל על פי ההלכה - כתר, י (תשע"ה), עמ' 383-404.

א. התאגדות מקצועית, וועדים, וארגון עובדים

1. התאגדות והתארגנות - זכות וחובה מוסרית

האדם באופיו ובמהותו מחפש את חברתם של הדומים לו, ומכאן הרצון להתאגד ולהתאחד על מנת לקדם הישגים שישרתו ויועילו לאותם המאוגדים יחדו על בסיס מכנה משותף רחב. את זכותם וחובתם המוסרית של עובדים להתארגן ולהתאגד באיגוד מקצועי או מסחרי, ראה הרב אברהם יצחק הכהן קוק, כדבר חיובי:

בארגון הפועל לשם שמירה והגנה על תנאי העבודה יש משום צדק ויושר ותיקון העולם. ... הארגון של הפועלים הוא בכלל מאמר חז"ל: ש"רש"אין בני אומנות להסיע על קיצתן".³ לדבריו, התארגנות עובדים באיגוד מקצועי הוא דבר נכון וצודק לתועלתם ולתועלת החברה כולה. תקנות חברתיות רבות הותקנו במהלך הדורות תחת הכותרת: "מפני תיקון העולם", וגם את זו יש לראות ככזו. היכולת לתקן ולקבוע סדרים והנהגות חדשות, נובע מההכרה שהתנהלויות חברתיות וציבוריות משתנות מתקופה לתקופה מסיבות שונות ומגוונות, ויש צורך ליעל ולשפר את ההתנהלויות הללו, על מנת לאפשר אורחות חיים חברתיים וכלכליים בדרך הישרה והטובה ביותר. הרא"ה קוק הפנה למקור התקנה בתוספתא (בבא מציעא [ליברמן] יא, כג; בבא בתרא ח ע"ב):

ורש"אין בני העיר להתנות על המדות ועל השערים, ועל שכר פועלים, ולהסיע על קיצתן. בני העיר יכולים לתקן תקנות בעניני שכר ומחירים, ולהטיל קנסות ועונשים על מי שעובר על תקנותיהם. אותה סמכות שיש לבני עיר כיצד לנהל את עניניהם, יש גם לבעלי אותו מקצוע. כך מסופר בהמשך הסוגיה (בבא בתרא ט ע"א):

הנהו טבחי⁴ דעבדי עניינא בהדי הדדי, דכל מאן דעביד ביומא דחבריה נקרעוה למשכיה. אזל חד מנייהו עבד ביומא דחבריה, קרעו למשכיה; אתו לקמיה דרבא, חייבינהו רבא לשלומי. איתיביה רב ימר בר שלמיא לרבא: ולהסיע על קיצתם! לא אהדר ליה רבא. ההשוואה בין סמכות בני העיר להעניש את העובר על תקנותיהם, לבין בעלי מקצוע שתקנו תקנה הקובעת את התנהלותם וסדרי עבודתם, מלמדת על כך שבסמכות איגוד מקצועי לקבוע נהלים ותקנות המחייבות את המאוגדים באותו ארגון או איגוד. כך אכן מסיק הרא"ה: "מכאן דכל בעלי אומנות יכולין להתנות ביניהם והם הנקראין בני העיר בענין מלאכה" (רא"ה, בבא בתרא א, לג).

את ההשוואה בין סמכותם של בני עיר לתקן תקנו ולאכוף אותם, בין סמכותם של בעלי מקצוע הסביר הרשב"א (שו"ת הרשב"א חלק ד סי' קפה):

שכל חבורה שהם בני ענין אחד, הרי כעיר בפני עצמה.⁵

³ הרא"ה קוק, אצל: הרב כתריאל פישל טכורש, "דיני השביתות לפי ההלכה", כתר אפרים, תל אביב תשכ"ז, עמ' רס. על תשובה זו של הרא"ה קוק, ראה: הרב יהודה שביב, "מצפון ומצפן: עניני לאום וחברה", הרבנות הראשית לישראל-שבעים שנה לייסודה, עמ' 505-507. בהזדמנויות אחרות, קבל הרא"ה קוק על כך ש"שומרי התורה לא נתנו את דעתם עד כה במידה מספקת להגנה על זכויות העובד, ולעוד כמה ענינים שבין אדם לחברו ומצב זה תובע תשובה ותיקון" (שבחי הראיה, עמ' רצד). או בקריאתו לעשות כן: "עכשיו אנחנו צריכים להעלות מוסריות לדאוג בעד חיי העובדים, החומרי והמוסרי" (אגרות ראיה א, עמ' צח). הרא"ה קוק קרא לאגד את המורים הדתיים באיגוד מודרני מסודר (אגרות הראיה ב עמ' נב).

⁴ בדפוס, וכן בחלק מכתבי היד מופיע: "הנהו בי תרי טבחי". קשה לראות הסכמה בין שני טבחים כתקנה כללית של איגוד מקצועי. בחלק אחר של כתבי היד, וכן בחלק מהראשונים - ר"ף, יד רמה, רא"ה, ש"ב, שם, הגירסה היא "הנהו טבחי". הרב יוסף קולון, שו"ת מהר"ק שורש קא, תלה את הבדלי הגרסאות בשאלה האם סמכותם הוא מכח היותם כעין בית דין - "הנהו טבחי", או מכח היותם שותפים, בשל הקנין ההדדי הנובע מההנאה שהם מקנים זה לזה.

המכנה המשותף שמקורו במגורים באותה עיר, מקביל למכנה משותף של בעלי מקצוע להם מכנה משותף מקצועי. סמכותם לקבל החלטות על פי רוב ולכפות את ההחלטות על הרוב, היא כמו סמכות בית דין. את מקור הסמכות והליגטימיות של בעלי מקצוע מאוגדים, הסביר הרב אברהם ישעיהו קרליץ, החזון איש:

ואפשר שזו תקנת חכמים... ליתן לאנשים בעלי אומנות אחת כח בית דין על בני אומנות שלהם, ותקנתם כתקנת בית דין, שעל פי תקנתם יכול אדם לזכות בשיעבוד נכסי חברו לפרוע מהם כפי תקנתם, ואין צריך קנין אחר, אלא תקנת בית דין עושה קנין.⁵
בכוחו של בית דין לחייב אדם בתשלום, בקנס, ולזכות את חברו בכך. החלטת בית הדין כמוה כקנין, ולהסכמת בעלי אותו מקצוע מאוגדים, סמכות דומה לבית דין.

מעסיק איננו יכול למנוע מעובד או מקבוצת עובדים להם מכנה משותף להתאגד, ולדרוש את שמגיע להם ע"פ דין וע"פ חוק ובהתאם לנוהג המקובל. גם עובדי קבלן או עובדי כח אדם שתנאי עבודתם גרועים מאד ומשכורתם נמוכה מאד, רשאים להתאגד. הזכות הבסיסית של עובדים להתאגד, גוברת והיא מעל כל הסכמה אישית אף בחוזה עבודה שלא להתאגד. גם אם עובד נאלץ לחתום ולהסכים שלא להתאגד על מנת להתקבל לעבודה, הוא לא חייב לציית לכך.⁷ הוא איננו חייב להיכנע ולהסכים לדרישות ותביעות של איגוד שהם לא כלולות בחוק ועל פי דין, אך הוא איננו יכול להתנות עם הפועל שלא יהיה מאוגד. מאידך, אי אפשר לחייב את המעביד לקבל את החלטות הארגון אם אין חובה לעשות כן. כך פסק הרב חיים דוד הלוי:

אם יש מנהג בצורת חוק, תקנה או נוהל מקובל וכדומה, שאין להעסיק פועלים בצורה בלתי מאורגנת, וכל מעסיק חייב לחתום על הסכם עבודה קולקטיבי שמעניק בטחון לעובדים, ברור שמנהג מבטל הלכה (ירושלמי בבא מציעא ז, א) וחייב בעל הבית להעסיק פועליו על בסיס מאורגן בלבד. אך אם אין חוק או תקנה או נוהל כנ"ל, הרי שמכח ההלכה זו בעל הבית להעסיק פועליו על יסוד חוזה אישי שבינו לבין כל עובד לחוד, ורשאי הוא לפטר כל פועל בהתאם לצרכי מפעלו, כשם שרשאי כל פועל לנטוש את מקום עבודתו בכל שעה שנראית לו, כמובן בכפיפות לחוזה שביניהם.⁸

המחויבות של עובד המאוגד באיגוד בעלי מקצוע מחייבת אותו לקבל את החלטות והתקנות שהם קבעו, כשסדר קבלת ההחלטות והתקנות היה תקין והתנהל על פי הנהלים שנקבעו. גם אם נראה לאותו עובד שההחלטות לא מוצדקות, מיותרות, מונעות משיקולים זרים ולא ענייניים, ונימוקים דומים, עליו לקיים את שקבעו ותיקנו.⁹ ישנם איגודים להם בתי דין או ועדת ביקורת, והוא כמובן רשאי לפנות אליהם ולטעון את טענותיו. אם לא יעשה כן, יהיה בסמכות האיגוד באמצעות בתי הדין הפנימיים, לתבוע אותו ואף להענישו ולקנסו, וכפי שנקבע בתקנון האיגוד,

⁵ ראה גם: שו"ת הרשב"א, ה' ס' קכו. עיקרון זה לפיו הסכמת חברים באיגוד מקצועי תוקפו כפסיקת בית דין מופיע אצל פוסקים רבים. נציין לכמה מהם: תשובות חכמי פרונינציה, שו"ת מהרשב"א ורבנים אחרים ס' כ; שו"ת הרמב"ן, תשובות מיוחסות ס' רפ; שו"ת הריב"ש ס' שצט; כנסת הגדולה חושן משפט ס' רלא הגהות הטור אות טו; שו"ת שאילת יעב"ץ חלק א ס' עח; שו"ת חתם סופר חושן משפט ס' קטז; שו"ת דברי חיים חלק א חושן משפט ס' כג-כד; שו"ת מהרש"ם חלק ב ס' עה, ועוד.

⁶ הרב אברהם ישעיהו קרליץ, חזון איש, נזיקין- בבא בתרא ד, ח.

⁷ על זכויות עובדים הגוברים על הסכמים אישים, ובמיוחד כשמעבידים מנצלים את כוחם לרעת העובדים, ראה מאמרי בספרי: "חובת מעביד לעובד – בריאות, בטיחות ושכר", שבות יהודה וישראל, עמ' 452-474.

⁸ הרב חיים דוד הלוי, שו"ת עשה לך רב, ו' ס' עט.

⁹ אין גוף שיכול לפסוק ולהכריח אדם לפעול בניגוד לתורה ולהלכה. ראה מאמרי בספרי: "כשלחיל אין אמן בפיבוד ובפקודה", שבות יהודה וישראל, עמ' 279-301. העקרונות ששם מתאימים גם לכאן.

שהרי כאמור החלטות איגוד מקצועי תוקפן כבית דין. לחילופין, רשאי העובד להפסיק את חברותו באותו איגוד, שהרי איש איננו מכריחו להיות חבר באיגוד.

אמנם, אם נקבעה החלטה שסותרת דין תורה או הלכה, אזי אסור לפועל המאגוד להשמע לתקנה או להחלטה.¹⁰ הקושי הוא במצב בו החלטה מסוימת נוגדת את ההלכה רק לפי חלק מהפוסקים, ופוסקים אחרים סבורים שההחלטה עולה בקנה אחד עם עמדת ההלכה. דוגמאות: שביתת מורים, ורבנים המלמדים תורה ומקצועות קדש בבתי ספר וישיבות. יש הסוברים שבשום מצב את אין לבטל תורה ואסור לשבות, ויש הסוברים שגם למורים במקצועות הקודש מותר. כל זאת בהנחה שכל רב אליו פונה העובד או הפועל, מודע לכלל השאלות והמורכבות על מנת לדון האם אכן יש הצדקה לשביתה. האם כל עובד יפעל בהתאם להבנתו את ההלכה, או בהתאם לפסיקת הרב אותו הוא שואל או איתו הוא מתייעץ? על פניו, אם אכן תקנה מסוימת של האיגוד המקצועי נראת כסותרת הלכה, גם אם היא רק על פי חלק מהפוסקים ואיננה מוסכמת על הכל, היא גוברת ומחייבת יותר מאשר תקנה או קביעה של האיגוד. לקמן (בפרק ד) נעסוק בתקנת חכמים בהקשר זה, בה בולטת העדיפות שלכל החלטה של איגוד מקצועי יהיה אישור של גוף מבקר ומאשר - "אדם חשוב".

2. מטרתה וייעודה של ההתאגדות מקצועית

להחלטות שונות ומגוונות של איגודים מקצועיים יש תוקף וליגיטימיות. כך נאמר בתוספתא בבא מציעא [ליברמן] יא, כד-כו):

ורשאין הצמרין והצבעין לומר כל מקח שיבוא לעיר, נהא כולנו שותפין בו.
רשאין נחתומין לעשות רגיעה ביניהן (=לקבוע ימים שפלוני עובד, וחברו נרגע - נח, ולהיפך).

רשאין החמרין לומר כל מי שתמות חמורו נעמיד לו חמור אחר. מתה בבוסיא (= בפשיעה) אין צריכין להעמיד לו חמור. דלא בבוסיא (= שלא בפשיעה) צריכין להעמיד לו. ואם אמר תנו לי ואני לוקח לעצמי, אין שומעין לו אלא לוקחין ונותנין לו.
רשאין הספנין לומר כל מי שתאבד ספינתו נעמיד לו ספינה אחרת. אבדה בבוסיא אין צריכין להעמיד לו. דלא בבוסיא צריכין להעמיד לו, ואם פרש למקום שאין בני אדם פורשין, אין צריכין להעמיד לו.¹¹

התארגנות הצבעים והצמרנים היא למען מחיר אחיד, ומניעת תחרות ביניהם. תקנת הנחתומים היא על סדרי עבודה בין הנחתומים שתאפשר לכל להתפרנס. ההתארגנות של החמרנים והספנים היא מעין ביטוח הדדי, למי שחמורו או ספינתו לא פעילים.

ממקור נוסף ניתן ללמוד על התארגנות של בעלי מקצועות שונים. להלן תיאור סדרי הישיבה בבית כנסת שהיה במצרים:

¹⁰ ראה מאמרי בספרי: "גבולות הציות – פקודה בניגוד לתורה", שבות יהודה וישראל, עמ' 245-278. העקרונות ששם מתאימים גם לכאן.

¹¹ סמכותם העקרונית של בעלי מקצוע להתאגד ולחייב בתקנותיהם את החברים באיגוד על בסיס תוספתא זו, מוזכרת אצל פוסקים רבים: הריטב"א, בבא בתרא ט ע"א; שו"ת הרשב"א חלק ב סי' רסח; שו"ת הרשב"א חלק ג סי' קלה; הרב מנחם המאירי, בית הבחירה, בבא בתרא ח ע"ב; הרב יצחק בר ששת, שו"ת הריב"ש סי' שצט; הרב יוסף קולון, שו"ת מהרי"ק סי' קפא; שולחן ערוך חושן משפט סי' רלא סעיף כח; הרב שמואל די מודינא, שו"ת מהרשד"ם, י"ד סי' פב; הרב משה פינדלינג, תחוקת העבודה, ירושלים תש"ה, עמ' סא-סד; הרב אליעזר וולדינברג, שו"ת ציץ אליעזר, ב סי' כג, ועוד. ראה גם: מאיר תמרי, "תחרות, מחירים ורווחים בעיני היהדות", ספקר השנה אוניברסיטת בר-אילן, י (תשל"ב), עמ' 130-144.

ולא היו יושבין מעורבבין. אלא זהבים (=צורפים בזהב) בפני עצמן, כספים (=צורפים בכסף) בפני עצמן, וגרדיים (=אורגי בדים) בפני עצמן, טרסיים (=חרשי נחושת) בפני עצמן,¹² ונפחין בפני עצמן. וכל כך למה? כדי שיהא אכסניי (=אורח, אדם זר בעל אותו מקצוע) בא וניטפל לאומנותו ומשם פרנסה יוצאה.¹³

נוסח דומה בגמרא:

וכשעני נכנס שם היה מכיר בעלי אומנתו ונפנה לשם, ומשם פרנסתו ופרנסת אנשי

ביתו.¹⁴

הישיבה ע"פ מקצועות העבודה, מובילה להיכרות טובה יותר בין כולם, לעזרה הדדית ולקליטתם ולשילובם של בעלי מקצוע דומה.

הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל (שו"ת משפטי עוזיאל כרך ד – חושן משפט סי' מב) ראה בהתארגנות של בעלי אותו מקצוע או תחום עיסוק, ייעוד רחב יותר:

רבותינו זכרונם לברכה, הכירו בתקנות ארגון בעלי אומניות או הסתדרות של פועלים ופקידים בהסתדרות כללית אחת או הסתדרויות פרופסיונאליות מקצועיות. וכך הדין נותן שלא להשאיר את הפועל יחידי בודד ויחיד, עד שיצטרך להשכיר את עצמו בעד שכר פעוט להשביע רעבונו עם משפחתו בלחם צר ומים לחץ ובדירה אפלה ושפלה, וכדי להגן על עצמו נתן לו המשפט זכות חוקית להתארגן, ולתקן תקנות מועילות לחברתו לחלוקת עבודה ישרה וצודקת בין חבריהם ולהשיג יחס מכובד ושכר הוגן לעבודתו, בכדי לפרנס את ביתו באותה רמת החיים של בני עירו. ומסתברא שבכלל זה גם ארגון שותפי לקבוע לו מוסדות תרבות להעשרת השכלתו המדעית והאומנותית וידיעתו התורנית, מוסדות רפוי והבראה לחדש כוחותיו המנוצלים מסיבת עבודה ולרפא פצעיו הנגרמים לו ממנה. ועם זה גם ליצור לו קופת חסכון לימי זקנה או פגיעת גוף. כי יום יום כי יעבור נחלש הפועל בכוחותיו ואינו יכול להמשיך עבודתו באותה מדה של ימי בחרותו. ומקרא מלא דבר הכתוב: "ומבן חמשים שנה ישוב מצבא העבודה ולא יעבוד עוד", כל הדברים האלה שאינם יכולים להתמלא אלא בארגון של אומנים או פועלים. ולכן נתנה תורת ישראל זכות מלאה וחוקית לארגון זה אעפ"י שיכולה להיות ממנו הפסד לבעלי הבתים.

התאגדות כזו מסייעת ומעצימה את מעמדו של העובד- הפועל, שהרי יכולתו וכוחו לעמוד אל מול מעסיקיו גדולה יותר כשמאחוריו איגוד מקצועי והוא מגובה על ידם, וניסיונם העשיר יסייע לו יותר. לא רק זאת, התארגנות יעילה בכוחה לארגן העשרה תרבותית, רוחנית ומקצועית לעובד, ביטוחים, קופות חסכון, ועוד.

3. המכנה המקצועי המשותף של ההתאגדות

לכל התאגדות חייב להיות מכנה משותף. עצם המגורים או הנוכחות במסגרת חברה או מקום מסוים, מחייבת את הפרט לקבל את הנורמות והכללים שהרוב מסכימים עליהם ובלבד שאילו תחומים שהם אכן לתועלת המסגרת. המגורים בבית משותף, בחצר משותפת, וכן במסגרת יישוב

¹² בית כנסת של בעלי מקצוע זה נזכר בתלמוד: "מעשה בבית הכנסת של טורסיים שהיה בירושלים" (מגילה כו ע"א).

¹³ תוספתא סוכה [ליברמן] ד, ו.

¹⁴ סוכה נא ע"ב.

או עיר, מחייבת את המתגוררים בהם, לקבל על עצמם החלטות וקביעות שהם לטובת הכל. כך נאמר במשנה (בבא בתרא א, ה):

כופין אותו (=בן חצר) לבנות בית שער ודלת לחצר... כופין אותו (=בן העיר) לבנות לעיר חומה ודלתים ובריח.

אבטחת מקום מפני גנבים או אף אויבים היא צורך בסיסי, והיא משותפת לכל בני המקום, ועל כן ניתן לחייב את כל בני המקום להשתתף בהוצאות הכרוכות. רמת האבטחה משתנת מתקופה לתקופה וממקום למקום, שער ודלת או חומה דלתים ובריח, והקביעה על מה ניתן לכפות ולחייב את השותפים בו היא בהתאם לנורמה המקובלת. כך גם באשר להתנהלותם של בני מבוי, או של בני חצר משותפת. כך נאמר בתוספתא (בבא מציעא [ליברמן] יא, טז):

כופין בני מבוי זה את זה שלא להושיב ביניהן לא חייט ולא בורסי ולא אחד מכל בעלי אומניות.

ובגמרא (בבא בתרא כא ע"א):

אחד מבני חצר שביקש לעשות רופא, אומן (=מקיז דם), וגרדי (=אורג בדים), ומלמד תינוקות - בני חצר מעכבין עליו.

בני מבוי, בני חצר – בית משותף, יכולים למנוע פתיחת חנות, מרפאה, וכל מסגרת שהיא איננה מיועדת למגורים. על דרך זו ניתן להחליט על תחומים נוספים הקשורים לתקינות המקום או על אופי החיים בו.

בני עיר יכולים לחייב זה את זה גם להקים מסגרות רוחניות בסיסיות (תוספתא בבא מציעא [ליברמן] יא, כג):

כופין בני העיר זה את זה לבנות להן בית הכנסת ולקנות להן ספר תורה ונביאים.

בכל הדוגמאות הללו - בני חצר, בני מבוי, בני עיר, ישנה עילה מהותית המחברת ביניהם ואשר נוגעת למסגרת המשותפת, לחצר, למבוי או לעיר, ועל כן ניתן לכפות ולחייב זה את זה לעשות או להמנע מהתנהלות מסוימת. אין כל תוקף להחלטת רוב בני חצר או עיר, כשאין הדבר שייך ונוגע למסגרת המחברת ביניהם.

כך גם באשר להתאגדות על בסיס מקצועי. המקורות עוסקים בדרך כלל בהתאגדות של בעלי מקצוע המתגוררים או עובדים באותה עיר, ותוקפן של ההחלטות וההסכמות יעילות ומחייבות את בעלי המקצוע באותה העיר בלבד בהנחה שאכן כל בעלי המקצוע הסכימו לאותה התאגדות. למשל (תוספתא בבא מציעא [ליברמן] יא, כד):

ורשאין הצמרין והצבעין לומר כל מקח שיבוא לעיר, נהא כולנו שותפין בו.

מדובר אם כן על הצמרין והצבעין שבאותה עיר, שקבעו לעצמם דרך התנהלות שתופית. אין חובה לקבל החלטות כאלה: "ורשאין הצמרין...", ולא ניתן לכפות את הצמר או הצבע שאיננו מעוניין בשותפות מקצועית זו.

ההדגשה שמדובר בהתאגדות של בעלי מקצוע באותה עיר, איננה מהותית אלא מתארת מציאות, אך היא לא מחייבת. אין הכרח להגביל את יכולת ההתאגדות של בעלי מקצוע, כשהמכנה המשותף הוא אותו איזור מגורים או מקום עבודה. מה שמאפשר לעובדים להתאגד כגוף ולחייב זה את זה, הוא מכנה משותף בעל משמעות, קשר הגיוני בין העובדים (תוספתא בבא מציעא [ליברמן] יא, כו):

רש"אין הספנין לומר כל מי שתאבד ספינתו נעמיד לו ספינה אחרת. אבדה בבוסיא אין צריכין להעמיד לו. דלא בבוסיא צריכין להעמיד לו, ואם פרש למקום שאין בני אדם פורשין, אין צריכין להעמיד לו.

יתכן שהספנים, לא התאגדו על בסיס מכנה מגורים גיאוגרפי, מאחר והם עוברים ונוסעים ממקום למקום, ויתכן שההחלטות והתקנות הללו חוצות מקומות רבים. ההתאגדות יכולה להיות על בסיס מקצועי משותף - אזורי, כלל ארצי, או אף כלל עולמי. מכאן ואילך, יתכנו איגודים שהמכנה המשותף שלהם הוא מקום העבודה, אותם בעלים ומנהלים המשלמים משכורת לכל המתאגדים אך לא על בסיס מקצוע משותף. למשל, התאגדות של כל העובדים במפעל - אנשי מקצוע, בעלי תפקידים, אנשי שירותים, ועוד, שהמכנה המשותף שלהם הוא מקום עבודתם באותו מפעל, קבלת משכורת מאותו מעביד, ולא המקצוע שלהם. תתכן התאגדות של עובדים במספר מפעלים הממוקמים במקומות שונים ברחבי הארץ ואולי אף בעולם, השייכים לאותה בעלות, לאותו קונצרן. באותה מידה ניתן לקבוע מכנים משותפים אחרים שלא קשורים למיקום הגאוגרפי, אלא מכנים משותפים אחרים במיוחד כיום כשחיי המסחר והכלכלה אינם מוגבלים ומצומצמים למקום מסויים אלא פרוסים ברחבי הארץ וברחבי העולם. מכאן, שכל התאגדות שיש לה מכנה משותף ברור, יכול להיות לה מקום, והוא יחייב את המאגדים בו.

האם יתכן ולאותם בעלי מקצוע להם מכנה משותף יהיו כמה איגודים מקצועיים? האם יש משמעות הלכתית לכך שכל קבוצה להם מקצוע או עבודה משותפת יתאחדו, והאם כך הדבר גם אם יוצר מצב לפיו בעלי מקצוע משותף מאגדים במספר איגודים?

הרמב"ן (בבא בתרא ט ע"א) ראה ערך וחיובות רק בהתאגדות הכוללת את כל בני אותה אומנות, אבל לא התאגדות של קבוצות קטנות:

דוקא דמתנו כל טבחי מתא, אי נמי כל אומני דההוא אומנות, משום דהוו להו בני העיר לגרמייהו, אבל תרי תלתא דמתנו במאי קנו.¹⁵

האם "כל האומנים" הכונה אכן לכולם ללא יוצא מן הכלל, או הכונה לרובם, ע"פ הכלל: "רובו ככולו" (נזיר מב ע"א; הוריות ג ע"ב). נראה שהכונה לאיגוד שמאגד בתוכו את רוב בעלי המקצוע בתחום, שהרי כאמור לא ניתן לכפות אף בעל מקצוע להתאגד באיגוד מקצועי. העובדה שרוב בעלי מקצוע מסוים מתאגדים לזה יש משקל ומשמעות. הרמב"ן מתכוון לשלול התאגדות של קבוצות קטנות שיכולתם לקדם ולסייע לעובדים המאגדים מצומצמת מאד.¹⁶ אך אם אין מדובר על התאגדות של קבוצות קטנות, אלא למשל שתי קבוצות גדולות שמתאגדות (ארגון המורים והסתדרות המורים; ארגון המהנדסים והסתדרות המהנדסים, וכד'), ויש סיבה משמעותית להתאגדות המפוצלת, אזי יש מקום לכך.

4. אי קבלת החלטה וסיכום של הנהגת ההתאגדות

כניסה למשא ומתן על שכר ותנאי עבודה מבוסס על ההנחה שנוציגי העובדים והמעסיקים יקבלו את ההסכם שיחתם לבסוף. הוא מחייב את שני הצדדים. הרב חיים דוד הלוי נשאל על ידי קבוצת עובדים במפעל פרטי. לדבריהם, בשל המצב הקשה שהיה אז במשק הם הסכימו לעבוד בשכר נמוך

¹⁵ דברים דומים כתבו: הר"ן (מובא בנימוקי יוסף בבא בתרא ו ע"ב בדפי הר"ן); מגיד משנה בדעת הרמב"ם (הל' מכירה יד, י); רמ"א בשולחן ערוך חושן משפט סי' רלא, כח.

¹⁶ אמנם בשו"ת בנימין זאב, סי' רצ מדייק בלשון הרמב"ן, שלא יגוד מקצועי יש משמעות רק בתנאי שהכל ללא יוצא מן הכלל חברים בו.

מהמקובל, בתנאי עבודה קשים, ובמשך שעות רבות יותר מהמותר. "אנו פוחדים להתלונן פן ואולי יפטר אותנו, וימצא פועלים אחרים שבגלל מצוקתם ימשיכו לעבוד. אנו רוצים לנצל אותו כפי שהוא מנצל אותנו, והעיקר לא לעבוד ולהתבטל בשעת העבודה. זו לא נקמה אלא גמול הוגן להתנהגותו. אם מותר לנו הדבר". הרח"ד הלוי ציין את הכתוב אצל יעקב אבינו שעבד בכל כוחו אצל לבן עם זאת שלבן התל בו ובשכרו (רמב"ם, הל' שכירות יג, ז) "כל שכן אתם שבעל הבית אינו מרמה אתכם וכך פסק מתחילה לשלם לכם, והסכמתם וקבלתם". הוא המשיך וכתב שמעביד המשלם פחות מהמקובל עושה עוול, "וחוטאים הם אותם בעלי בתים שמנצלים את הפועלים בשעת מצוקתם", אך את ההסכם יש לכבד.¹⁷

כיון שכך, התארגנות קולקטיבית שפועלת נגד ההסכם שהושג ע"פ תנאים ידועים מראש, הוא בניגוד להלכה, ועל העובדים להמשיך לעבוד כפי שסוכם, עם זאת שהם מרגישים נפגעים, ויתכן שיש אף צדק בסיסי בטענותיהם.

לעובד מותר לחזור בו ולהתפטר באופן אישי. "כי לי בני ישראל עבדים" (ויקרא כה, נה) - ולא עבדים לעבדים (בבא מציעא עז ע"א). אמנם יש תנאים מגבילים במצבים בהם יגרם הפסד למעסיק, ויש לבדוק אם מדובר בנזק הפיך או בלתי הפיך ועוד. התפטרות אישית אך המונית נראית כהתארגנות, והיא בניגוד להסכם שנחתם בין מיצגיהם של העובדים ועל כן הוא בניגוד להלכה. אם כי יהיה צורך להוכיח שאכן יש קשר בין המתפטרים. הדרך היחידה להתמודד עם מצב בו הם אינם מרוצים ממיצגיהם הוא להחליפם ולנסות לפתוח את ההסכם הקיבוצי מחדש או להמתין עד שיפוג תוקפו, או להקים איגוד חדש של אותה קבוצת עובדים שיש להם מכנה משותף. ההתאגדות יכולה להיות על בסיס מקצועי משותף, או על בסיס מקום העבודה, אותם בעלים ומנהלים המשלמים משכורת לכל התאגדים אך לא על בסיס מקצוע משותף, או על בסיס מכנים משותפים אחרים. יש תהליכים מקובלים המאפשרים להקים איגוד מקצועי כאמור לעיל.

ב. חופש מהתאגדות

1. לא ניתן לחייב עובד להיות חבר באיגוד מקצועי

האם כל בעל מקצוע חייב להיות חבר באיגוד מקצועי? האם מעסיק או אותו סקטור מקצועי, יכולים לחייב עובד להיות חבר בארגון או באיגוד כדי לחזק את כוחם לטובת בעלי המקצוע, ושלא ייווצר מצב לפיו התנהלות שלא כמוסכם של בודד או בודדים שלא כמו בעלי המקצוע המאוגדים, עלול לפגוע בהם ובהישגיהם?

ההתאגדות היא רשות, היא איננה חובה: "רשאין הצמרין... רשאין הנחתומין... רשאין הספנין... רשאין החמרים" (תוספתא בבא מציעא [ליברמן] יא, כד-כו). יש בהתאגדות של בעלי מקצוע ערך תועלת וחברתי רב, ועל פי ההלכה ניתנת להם סמכות רחבה לאכוף את החלטותיהם, אך סמכות זו מופעלת אך ורק על מי שהוא חבר באותו ארגון מקצועי:

¹⁷ הרב חיים דוד הלוי, שו"ת מים חיים, ב, סימן פ. דברים דומים כתב גם הרב משה פיינשטיין, שו"ת אגרות משה, יורה דעה חלק א סימן קלח, כשמורים לא קבלו שכר ראוי.

ואין יכולין לענוש ולהפסיד על מי שלא קיבל התנאי, אלא אם כן התנה עמהם ועשו מדעת החכם.¹⁸

הרב חיים שבתי שו"ת תורת חיים חלק ג סי' קז) דן על סוחר שלא היה מאוגד ומחובר עם סוחרים אחרים, והתנהל באופן עצמאי מול השלטונות בשל ענין אישי, וגרם נזק רב לסוחרים האחרים בעיר שסכמו ביניהם להתנהל אחרת:

הא דרשאינ בעלי אומניות לפסוק ולענוש על מי שיעבור דוקא... שיהיה בהסכמה תחלה מכל בעלי אומניות, ...דדוקא בתנאי כל בעלי אומניות, ... מה שאין כן בנדון דידן שהזקן (=הסוחר בו מדובר) לא היה עמהם בתחלה ולא ידע מה שהיו רוצים לעשות. כך כתב גם הרב צבי הירש איזנשטט (פתחי תשובה יורה דעה סי' שסא ס"ק א) אגב דונו בהלכה אחרת:

ואף על גב דקיימא לן דבני חבורה יכולים להסיע על קיצתם, היינו על בני חבורה שלהם וברצון כולם ובהסכמת התלמיד חכם חבר עיר עמהם. אבל לעשות תקנה להוציא ממון על מי שהוא חוץ לחברה שלהם... לאו כל כמיניהו. סנקציות משפטיות חלות רק על מי שהוא חבר באיגוד. מי שחבר באיגוד, מקבל על עצמו לנהוג כפי שמוסכם ומקובל על הכל, ואם הוא חרג ונהג אחרת, אפשר להפעיל סנקציות נגדו כמו שמקובל. כך כתב הרב אליהו מזרחי, שו"ת הרא"ם סי' טז:

יש לומר דלגבי הנהו מילי דמשתתפי ומצטרפי בהו כל בני מתא או כל בעלי אומנותא ביחד, ואי יעביד חד מנייהו מלתא דלא כמנהגייהו הויא הפסדא לכל בני מתא או לכל בעלי אומנותא, כגון גבי שערים ומדות ושכר פועלים וענייני המסים והעולים דכלהו בני מתא משתתפי בהו, והפסדא דחד מנייהו הויא לכולא מתא, וכגון צרכי שיירתא שכל החמרים והספנים משתתפים בהם, וכגון מכירת הבשר לכל הטבחים, שאם ימכור האחד מהם בשר בזול או אם ישחוט שלא ביזמו מגיע הזקו לכולהו טבחי, כל כי הני מילי ודכותייהו מצו בני מתא ובני אומנותא לאתנו בהדי הדדי ולאנהוגי מנהג, ואין צורך שיוקבעו מנהגם על פי חכמים ותיקין משום דהוו בהנהו מילי כמו שותפין.

לא ניתן להפעיל שום סנקציה משפטית על מי שלא שלא חבר באיגוד ולא התחייב לאותם הסכמות. הרב משה פיינשטיין (שו"ת אגרות משה חלק ח"מ א סי' נט) קבע שארגון העובדים צריך לכלול בתוכו לפחות מחצית מהעובדים השייכים לאותו מקצוע. אך היכולת של הרוב לכופ את המיעוט, היא בין החברים באותו איגוד. למשל, אם רוב חברי האיגוד רוצים לפעול בדרך מסוימת והמיעוט מתנגד, בסיכומו של תהליך, המיעוט חייב לציית ולהשמע לרצון הרוב. אך אין בסמכות איגוד מקצועי בו חברים רוב בעלי מקצוע, לכופ את המיעוט שלא התאגד איתם. האיגוד איננו דואג ובודאי לא בצורה ישירה לאותם עובדים שלא התאגדו, וכיון שכך:

יש לומר שהוא כמו בהסכם מהיוניאן (=בארגון) שאלו שאין רוצים לא יהיו מהיוניאן (=מהארגון), ולא יהיו שייכים להם וכן מסתבר יותר, לא היה להם לכופן מצד קיום תקנתם.

¹⁸ רמב"ם הל' מכירה יד, יא. דברים דומים פסק בשו"ת הר"ן סי' יא. כך פסק גם בשולחן ערוך חושן משפט סי' רלא, סעיף כח. כך פסקו בעקבות שאלות מעשיות: הרב אליהו מזרחי, שו"ת הרא"ם סי' נז; הרב יוסף קארו, שו"ת אבן עזר סי' קפו; הרב אברהם די בוטון, שו"ת לחם רב סי' רטז; הרב רפאל ברדוגו, שו"ת משפטים ישרים חלק ב סי' לא.

היכולת להתאגד היא המלצה ואף המלצה טובה, אך לא ניתן לחייב את מי שאינו מעוניין בכך, וממילא אותם שלא מאוגדים ומאורגנים אינם מחויבים להחלטות האיגוד המקצועי. גם הרב שלמה זלמן אויערבך (שו"ת מנחת שלמה חלק א סי' פז), פסק שלא ניתן לחייב בהחלטות את מי שלא התאגד:

אין כוחם של בעלי אומנות יפה אלא לעצמם וגם להמיעוט שלא קבלו אותם (=מבין בעלי האומנות שבאיגוד), אבל אין בכוחם להפסיד ולחייב את נותני העבודה שמעולם לא קבלו אותם עליהם.¹⁹

הדוגמא היא נותני העבודה, המעסיקים, שהם כמובן לא מחויבים להחלטות האיגוד המקצועי. ומכאן שכל מי שלא התאגד, לא ניתן לחייב אותו. כך גם אם יש כמה איגודים מקצועיים לאותם בעלי מקצוע. החלטת איגוד מסויים איננה מחייבת את האיגוד האחר. כך פסק הרב שאול ישראלי: אם קיימים כמה ארגוני פועלים אין זכות ביד חברי הארגון האחד לכופ את השביתה על חברי הארגון האחר.²⁰ ההחלטות מחייבות רק את מי שמאוגד באותו ארגון.

2. כשהעובדים הלא מאוגדים גורמים נזק לעובדים המאוגדים

יתכן והתנהלותו האחרת של אותו בעל מקצוע שלא מאוגד עם האחרים, גורם להם ולפחות נזק עקיף. האם אפשר יהיה לחייבו בתשלום או בפיצוי אחר? לעיל, הובא תשובת הרב חיים שבתי שפטר מתשלום סוחר שלא היה מאוגד ומחובר עם סוחרים אחרים, והתנהל באופן עצמאי מול השלטונות בשל ענין אישי, על אף שהתנהלותו גרמה לנזק רב לסוחרים האחרים בעיר שסכמו ביניהם להתנהל אחרת. האם הוא יהיה חייב תשלום על גרימת נזק עקיף? כותב על כך הרב חיים שבתאי (שו"ת תורת חיים חלק ג סי' קז):

אמנם מהצד האחר שגורם להם הנזק ומדין דינא דגרמי ויש לו דין המזיק בידים, דכתב הרמב"ם בהלכות חובל ומזיק [פ"ח ה"א] והטור חושן משפט בסימן שעח, דמזיק ממון חבירו משלם בין במזיד בין בשוגג, יראה דגם מזה הדין עם הזקן (=בסוחר העצמאי).

לפיו, תשלום על נזק עקיף הוא רק אם נזק הנגרם הוא ברור, ואם נעשה ההיזק מיד בשעת המעשה שגורם, ושני התנאים הללו לא התממשו במקרה ההוא. מכאן שיהיה מקום לתבוע את אותו בעל מקצוע שלא התאגד בטענה שבהתנהלותו העצמאית הוא גרם נזק עקיף לבעלי המקצוע המאוגדים, רק בתנאי שיוכח שהיה נזק ברור, אך לא בשל הערכות וספקלאציות על השלכות עתידיות שהיו יכולים להיות לו היתה התנהלות אחרת של אותו שאינו באיגוד.

כאמור לעיל (פרק א), הרא"ה קוק ראה בחיוב רב התאגדות על בסיס מקצועי, וחשש שהעובדים שלא התאגדו באגודת העובדים יגרמו נזק לאחים:

בארגון הפועלים לשם שמירה ותנאי העבודה, יש משום צדק ויושר ותיקון העולם. ארגון הפועלים יכול בתור בא כח הפועלים לתבוע לדין גם את נותן העבודה וגם את הפועל הגורם לזה שעל ידי עבודה בלתי מאורגנת מביאים נזק ומפסידים ממון לפועלים. כי הפועל הבלתי מאורגן עובד בתנאים יותר גרועים, הן במחיר העבודה והן בשעות העבודה

¹⁹ תשובה זו פורסמה גם בתחומין, ה (תשמ"ה), עמ' 287-292. דברים דומים: הרב צבי שפיץ, מנחת צבי - הלכות שכירות פועלים, סי' י, ד.

²⁰ הרב שאול ישראלי, "על היחסים בין העובד למעביד", הרבנות והמדינה, עמ' 326-331.

וכו', עלול לקלקל את תנאי העבודה בכלל ויש כאן דררא דממונא והפסק דין בזה יוצא על פי דעת תורה בהתבוננות על המצב.²¹

"דררא דממונא" – הפסד ממון. הוא לא כתב כיצד יש לנהוג כלפיהם אם אכן התנהלותם של העובדים הלא מאורגנים פגעה בעובדים המאוגדים. הוא גם לא טען שהכל חייבים להתאגד באיגוד מקצועי, אך מצביע על התועלת והיתרון שבהתארגנות. האם ניתן למנוע את ההפסד? בשולחן ערוך (חושן משפט סי' קנו סעיפים ו-ז, ובמפרשים שם) מופיעים הלכות רבות הקשורות לסמכותם של בני העיר לאכוף החלטות לטובת בני העיר ולטובת סוחר העיר, בשל הרצון לשמר חיי מסחר וכלכלה עירוניים קבועים ושוטפים, ואינטרס זה גובר על מתן אפשרות לקיים שוק פתוח וחופשי לרוכלים או לסוחרים שאינם מסוחריה הקבועים של המקום, אך לא בכל מצב. יש איזון בין טובת הסוחרים המקומיים וחיי המסחר הקבועים במקום, לבין טובת בני העיר הלקוחות:

הסוחרים שמביאים סחורתם למכור בתוך העיירות, בני העיר מעכבין עליהם מלמכור יד על יד כדרך חנונים. ואם מכרו ביום השוק בלבד, אין מונעים אותם, והוא שימכרו בשוק אבל לא יחזרו על הפתחים, אפילו ביום השוק.

הגה: יש אומרים הא דבני העיר יכולין למחות בבני עיר אחרת, היינו דוקא בדליכא פסידא (=אין הפסד) ללקוחות, שמוכרין כשאר בני העיר וגם סחורתם אינה טובה יותר משל בני העיר. אבל אם נותנין יותר בזול, או שהיא יותר טובה, שאז נהנין הלוקחין מהן, אין מוכרי הסחורות יכולים למחות (הרא"ש וטור בשם הר"י הלוי), ובלבד שיהיו הלוקחים ישראלים, אבל בשביל עובדי כוכבים הנהנים, לא (רבינו ירוחם נל"א ת"ו והמ"מ בפ"ו משכנים). וכשמביאים סחורה אחרת שאין לבני העיר, אע"פ דלא מוזלי במקח ואינה יותר טובה, אינם יכולין למחות (ב"י מדברי הפוסקים).

החלטת בני העיר נעה בין טובת כלל הסוחרים שבעיר לבין תושבי העיר הלקוחות. הרב אברהם דוד (כסף קדשים, חושן משפט סי' רלא, ס"ק כח), דן האם תקנותיהם והחלטותיהם של בעלי אומנות יעילים ומחייבים בעלי אומנות שמחוץ לעירם:

ויש להסתפק שאולי אין מועיל הסכמתם רק לגבי אומנים שבעירם ולא לגבי אומנים שחוץ לעירם, גם אם הם באים לעירם לעסוק באומנותם, כיון שיש אופנים שעל פי שורת ההלכה אין בני העיר יכולים למחות להאומנים שבאים מעיר אחרת לשם, להתעסק באומנות של בני העיר ובאופנים המבוארים בחו"מ סימן קנו, כגון שעושים המלאכה יותר כהוגן, או יותר בזול לעם בני ישראל שבעיר, יותר מהאומנים שבעיר. ומה שאומנים שבעיר יכולים לעשות הסכמה ביניהם, אולי אין לזה כח על אומנים שמחוץ לעיר גם שבאים לעסוק במלאכה בעיר.

בסיכומו של דיון, הוא לא הכריע את הספק, אם כי הוא ראה את מסגרת העיר כמסגרת מחייבת. הוא דן בהמשך דבריו ביחס לאומנים שמקום מגוריהם סמוך לעיר, האם הם נכללים בגדר אומנים שבעיר, והאם יש להכלילם במסגרת חישובי רוב ומיעוט כשמתקבלות החלטות. לדברינו, לא מיקום המגורים או העבודה הגיאוגרפית הוא הקובע ומאפשר את יכולת ההתאגדות, אלא המכנה המשותף המקצועי והסכמת בעלי המקצוע או העובדים להתאגד.

²¹ הרא"ה קוק, מובא אצל: הרב אפרים טכורש, כתר אפרים, תל אביב תשכ"ז, עמ' רס.

בהמשך הוא התלבט גם בקביעת המכנה המקצועי המשותף של בעלי מקצוע, ויכולתם לתקן תקנות שיחייבו את הכל. הוא מדגים זאת בהתאגדות של חייטים, ודן האם החלטותיהם מחייבים גם סוג אחר של חייטים ששיטת עבודתם דומה מאד לחייטים הרגילים, ומסיים שיש לבדוק את יעילותה של התקנה על פי הטובה שתצמח מזה לכל בעלי האומנות ולתושבי העיר "נכון לחבר עיר שיפטר ביניהם באופן הנכון לפרנסת כולם". גם כאן הנחת יסוד היא שבני האומנות הללו, הסכימו להתאגד. אך מי שלא התאגד, לא מחויב לתקנות הללו.²²

הרב משה פיינשטיין (שו"ת אגרות משה חושן משפט, א סי' נט) שכתב שאין סמכות לחברי ארגון לכופ את החלטותיהם על מיעוט, הוסיף עוד שהרוב בכל זאת יוכלו למנוע מאותם שלא בארגון שלא להזיק ושלא לפגוע במאבקם, כמו למשל שאותם עובדים לא מאוגדים לא יחליפו בעבודה פועלים מאורגנים ששובתים, אך לא מכח החלטת הרוב. הנימוק הוא: "קפסקת לחיות" (בבא בתרא כא ע"ב). הטיעון כלפי עובדים שאינם מאורגנים הוא שבמעשיהם ובהתנהלותם הם מפסיקין את החיים - פוגעים בפרנסה.

טיעון זה מופיע בהקשר לתחרות מסחרית בהלכה. יהיה צורך להוכיח שאכן במעשיהם הם אכן פוגעים באחרים, אך אם התנהלותם של המעטים שאינם חברי הארגון איננה מזיקה ואיננה פוגעת בחברים המאוגדים, הם יכולים להתנהל כהבנתם וכרצונם. כך גם פסק הרב שלמה זלמן אוירבך (שו"ת מנחת שלמה, א סי' פז), והוא אף מתיר למנוע ממורים למשל, לבא וללמד במקום מורים ששובתים, אם שביתתם מוצדקת ומאושרת ע"י הגוף המפקח והמבקר - "אדם חשוב":

אם היה נעשה בהסכמת חבר העיר היו רשאים על כל פנים לשבות וגם למנוע בחזקה על בעלי אומנות אחרים מלבוא בגבולם, כיון דכללא הוא "שאם כל בעלי אומנות הם ביחד יכולים הרוב לכופ את המיעוט" ומבואר באחרונים שיכולים גם לעכב על בני עיר אחרת. ויכולים בדין לשבות ולעכב על אחרים הבאים בגבולם, גם לאלה שמתנגדים להם ולתקנותיהם (עיי"ש בכסף הקדשים) מדין תקנת בעלי אומנות. ...ועכ"פ נראה דאם החשוב שבעירם מסכים עכשיו לדרישת המלמדים רשאים הם שפיר להתנהג כפי מה שתיקנו בעלי אומנות של אותה העיר שאסרו על אחרים לבוא בגבולם ולהכריח בכך את המעבידים. ואע"ג דמבואר בשו"ע י"ד סוף סי' רמ"ה ובחור"מ קנ"ו סעיף ו' דבמלמדי תינוקות לא שייך הסגת גבול משום טעמא דיגדיל תורה ויאדיר, מכל מקום בנידון דידן שבאים ממש במקומם ללמוד עם אותם התינוקות חשיב שפיר הסגת גבול ורשאיין בדין למונעם)²³

האפשרות למנוע מאחרים בחזקה להחליף את השובתים, אין הכונה באלימות, אלא ע"פ דין. כך כתב הרב משה פיינשטיין (שו"ת אגרות משה חלק חושן משפט א סי' נח):

²² הרב משה סופר, שו"ת חתם סופר, חושן משפט, סי' מד, טען שאף תקנה המגבילה את מספר החברים באיגוד מקצועי, ומונעת מבעלי מקצוע אחרים לסחור באזור תקפה ויעילה אם התקנה היא לטובת הסוחרים, כדי שהכל יוכלו להתפרנס ולא יתמוטט המסחר בתחום מסוים, מאחר שאז הנפגעים העיקריים יהיו בני המקום. דיון זה שייך לסוגיית התערבות המנהיגות השלטונית בחיי המסחר, אך מכאן שיש משקל ומעמד להחלטות בעלי מקצוע.

²³ דברים דומים כתבו גם: הרב אליעזר וולדינגר, שו"ת ציץ אליעזר חלק ב סי' כג, סעיף ד; הרב משה פינדלינג, תחוקת העבודה, ירושלים תש"ה, עמ' סא-סד; מו"ר הרב אברהם אלקנה כהנא שפירא, "בענין שביתות פועלים", מנחת אברהם חלק א סי' לח, עמ' שמ.

אבל ודאי לעשות דברים שלא כדיני התורה כגון להכות את אלו שיתרצו לעבוד כשהם יעשו שביתה אסור.

3. הנאה של עובדים לא מאוגדים מהישגי העובדים המאוגדים

כאמור, אם העובד הלא מאורגן פגע והזיק לעובדים המאורגנים, העובדים המאורגנים יכולים למנוע זאת מהם ואף לתבוע אותם על הפסדים אם אכן יוכח שהיו כאלה. לחילופין, במידה ולא היו כאלה, האם עובד שאיננו מאורגן יכול להנות מהישגי איגוד מקצועי שהוא לא חבר בו? עובד לא יכול לחייב את מעסיקו הפרטי להעניק לו הישגים שזכו בו אחרים ממעבידים, אף אם מדובר על הסכמה שבין איגוד מקצועי בו מאוגדים רבים מאוד, לבין מעסיקים. כשם שהעובד הלא מאוגד איננו מחויב בתקנות האיגוד, כך הוא גם לא יהנה מהזכויות שהאיגוד השיג לחבריו. אמנם, אין כל מניעה שהוא יהנה בכל זאת מכך, אם סוכם מראש בינו לבין מעבידו שתנאי העסקתו ושכרו לפי ההסכמים הקיבוציים.

האם העובדה שרוב העובדים בסקטור זה מאוגדים באיגוד מקצועי, וכעת הם נהנים מהישגי האיגוד, (שכר, תנאי עבודה, וכד'), לא הופכת את ההישג למנהג המדינה, וממילא תחייב גם את המעסיקים להשוות את משכורתם ותנאי עבודתם של העובדים שאינם מאוגדים לאילו שהם מאוגדים?

גם כאן ניתן יהיה לראות את הסיכום כהנהגה המחייבת את מי שמאוגד אך לא את מי שלא מאוגד. המשנה דנה באופן חלוקת שכרו של אריס המקבל מבעל השדה יבול בהתאם למה שסוכם ביניהם: "כשם שחולקין בתבואה, כך חולקין בתבן ובקש" (משנה בבא מציעא ט, א). הרקע לקביעה זו, כאמור במשנה שם: "הכל כמנהג המדינה". הגמרא (בבא מציעא קג ע"ב) דנה בדברי המשנה:

כשם שחולקין בתבואה כך חולקין בתבן ובקש. אמר רב יוסף: בבבל נהיגו דלא יהיבי תיבנא לאריסא. למאי נפקא מינה? - דאי איכא איניש דיהיב - עין יפה הוא, ולא גמרינן מיניה.

על פי ההמשנה יש לחלק תבן וקש לפי המנהג המקובל, אך אם אין הדבר מקובל הוא איננו מחייב. אם מעביד נותן לעובדו יותר מהמקובל אזי זה ענינו וזה לא מחייב את האחרים. אך אם מנהג המקום הוא לתת תנאי תשלום טובים יותר אזי המנהג מחייב את הכל. מכאן, שנוהג שקיים אצל מעבידים מסויימים איננו מחייב את האחרים.

אלא שמדברי הגמרא ניתן ללמוד שהקביעה מהו המנהג המחייב, תלויה בנורמות ובמקובל במקומות שונים: בארץ ישראל נהגו לחלוק עם האריס תבן וקש, ובבבל לא. באופן דומה ניתן להבחין בין מנהגים הנהוגים בחברות שונות, קונצרנים, רשתות, וכד' שלא על פי חלוקה גיאוגרפית. עובד לא מאוגד, איננו יכול חייב את מעבידו להשוות את תנאיו לאחרים, מה גם שהמעביד שלו לא היה חלק מההסכם הקיבוצי, ובמיוחד כשבמקום העבודה נוהגים אחרת, והדבר ידוע וברור לכל.

הרב יעקב אליעזרוב, דן בתביעה של אשה שעבדה כגגנת ברשת גנים פרטית, אשר בעקבות פיטוריה תבעה ממעסיקה תשלמי פיצויים כנהוג במשק. לגגנת היה ידוע מראש, שברשת זו לא משלמים כנהוג בהסכם הקיבוצי:

אילו לא נקבעו תנאים בין רשת הגנים לבין הגגנת, פשוט היה שיש לילך לפי מנהג בני המדינה, דהיינו ההסכם הקיבוצי של עובדי חינוך וגגנות. אך בנדון שלנו אין להתעלם מכך

שברשת הגנים הנתבעת קיים מנהג ברור מזה שנים רבות, שתשלומי השכר וההטבות הסוציאליות שונות מאלו הקיימות בהסכם הקיבוצי, ובכלל זה זכויות ופיצויי פרישה. כל עובדת שנכנסת לעבוד בסקטור זה מודעת לכך באופן ברור והחלטי, והדבר הוא מנהג קבוע וברור. לכן, לא יתכן, שהגנת התובעת תהיה שונה מאלף הגנות האחרות שעובדות באותה רשת, והיא תקבל הטבות אחרות ממה שקיבלו ומקבלות חברותיה.²⁴

בית הדין הרבני הגדול לענייני ערעורים בירושלים (בהרכב הרבנים: הרב גדליה צימבליסט, הרב זלמן נחמיה גולדברג, הרב עזרא בר שלום) אימץ את דעת היחיד בבית הדין האזורי בתל אביב ופסק כך:

כל היסוד לחייב את הנתבעת [רשת הגנים] לשלם כפי מנהג המדינה הוא משום דהוי כאילו התנו כך בפירוש, וכאילו התחייבה לשלם כפי המנהג. אולם אם ידוע שנתבעת זו יש לה מנהג אחר, השונה ממנהג המדינה, שוב אי אפשר לומר שהתחייבה כמנהג המדינה, שהרי אינה נוהגת כמנהג המדינה לגבי יתר העובדים.²⁵

מכאן שעובד שאיננו מאוגד באיגוד מקצועי איננו יכול לחייב את מעבידו לקבל עליו את הנוהג והסיכום שהושג בין עובדים מסוגו המאוגדים באיגוד מקצועי, ובמיוחד אם ידוע וברור לעובד שהמנהג במקום עבודתו, שונה מהנהג או מהסכמה שסוכמה בין איגוד מקצועי לבין מעסיקהם. אמנם אם ההסכם הקיבוצי שסוכם ונחתם בין איגוד מקצועי לבין העובדים המאוגדים בו, הופך להיות חוק מחוקי המדינה שנועד להגן ולהבטיח את מעמדו של העובד וסדרי עבודה תקינים (תשלום שכר מינימום; פיצויי פיטורין, וכד'), אזי הכל חייבים להשמע לו - העובד והמעביד, ואין זה משנה אם מקורו של חוק מסוים היה בתחילה כנוהג מוסכם בין עובדים מאוגדים ומעסיקהם.²⁶ זאת מאחר ובעיקרון מקובל הכלל ההלכתי שקבע שמואל: "דינא דמלכותא דינא" (נדרים כח ע"א; גיטין ט ע"ב), וכך פסקו הרמב"ם, הטור והשו"ע פוסקים שהכלל "דינא דמלכותא דינא" הוא גם בישראל.²⁷ מאז תקומת מדינת ישראל מקובל אצל רבים לפסוק כשיטת הרמב"ם והשו"ע שדינא דמלכותא דינא חל גם במדינת ישראל, וחוקי ותקנותיו של השלטון במדינת ישראל הנחקקים בכנסת, תקפים מבחינה הלכתית.²⁸ נציין בעניין זה את דבריו של הרב שלמה גורן:

משפטי המלוכה האמורים בתורה הנוגעים לסמכות העם ולקיום המדינה, הם נחלת כל שלטון יהודי שנתמנה על דעת העם בארץ ישראל, הזוכה בכל הזכויות שהעניקה התורה למלך, פרט לזכויותיו הפרטיות של המלך עצמו. וכי כל התקנות, החוקים והצווים

²⁴ הרב יעקב אליעזרוב, "מעביד החורג ממנהג המדינה", תחומין, כ (תש"ס), עמ' 72.

²⁵ ****שם עמ' 77. כך פסקו גם במקרים דומים: פסקי דין רבניים חלק ב עמ' 305, 308: "מעביד שאין לו חוזה עם האיגוד המקצועי אין לחייבו להעלות את המשכורת לעובדיו לפי התנאים של אותו איגוד"; הרב ישראל גרוסמן, שו"ת נצח ישראל, סי' כז אות יב; בית הדין בקרית ארבע, "פיטורים והרעת תנאיו של מורה", תחומין, י (תש"ז), עמ' 215-204; פסקי דין - ירושלים, ז (תשס"ב), עמ' ריט-רכד; פסקי דין ירושלים, ט (תשס"ה), עמ' רמח-רמט, ועוד.

²⁶ בעניין זה עסקתי בהרחבה במאמרי (לעיל הע' 5).

²⁷ רמב"ם הל' גזלה ואבדה ה, יא; הל' מלכים ד, א (וכן רדב"ז ומגדל עז בהל' מלכים שם); פיהמ"ש נדרים פ"ג מ"ה. טור ושולחן ערוך חר"מ סי' שסט, ו.

²⁸ סיכום נרחב בסוגיה זו, ראה: פרופ' שמואל שילה, דינא דמלכותא דינא, עמ' 77-81, 99-108; פרופ' נחום רקובר, שלטון החוק בישראל, עמ' 66-68; פרופ' יעקב בלידשטיין, "מדינת ישראל בראי הפסיקה ההלכתית", דיני ישראל, יג-יד (תשמ"ז), עמ' כא-מב; הרב ישראל בן שחר והרב יאיר הס, "התוקף ההלכתי של חוקי המדינה", כתור, א (תשנ"ו), עמ' 339-385; פרופ' אליאב שוחטמן, "הכרת ההלכה בחוקי מדינת ישראל", שנתון המשפט העברי, טז-יז (תשנ"ן-תשנ"א), עמ' 417-500. ראה עוד בספרי: מלכות יהודה וישראל, "דינא דמלכותא דינא", עמ' 101.

הנוגעים לתיקונה של המדינה וסדרי חייה, הם חובה על פי דין תורה בתוקף משפטי המלוכה הנוהגים בבני ישראל מדור דור.²⁹

באשר לחוקים המסדירים את יחסי עובד ומעביד, פסק הרב אברהם שרמן:

הוא הדין לדיני עובד ומעביד – גם בהם חוקי המדינה שנועדו לטובת הציבור כולו ולתקנתו, יש ליתן להם את תוקף ההלכה של דינא דמלכותא, ובכללם החוק המגן על זכויותיו הכספיות ותנאיו הסוציאליים של העובד. אלה מגינים לא רק על זכויות העובד, אלא גם על המעביד ועל כל סדרי חברה מתוקנים, יחסי עבודה הוגנים, פעילות כלכלית והנהגת משק המדינה באופן רצוי.³⁰

אשר על כן, חוק מדינה בעניני יחסי עובד-מעביד שהוא לטובת החברה ולתיקון הליכותיה, הוא תקף ומחייב את הכל, גם מי שלא חבר באיגוד מקצוע, וכן את מעסיקו. כך סיכם הרב אורי דסברג:

ויתורו של פועל אחד על זכויותיו עלול למוטט כליל את מערכת הזכויות של העובדים שאליה הגיעה החברה בישראל (וברוב העולם המערבי). ...אדם הבא להתקבל לעבודה עומד בדרך כלל בעמדה נחותה הרבה יותר מאשר המעביד המקבלו לעבודה, ומשום כך ראתה החברה בישראל (קרי: הכנסת ומתקני התקנות שקיבלו את תוקפם ממנה) למנוע מעובד את האפשרות לוותר על חלק מזכויותיו.³¹

מכל מקום, אם הישג מסוים הושג לעובדים מאוגדים ע"י נציגיהם, ואין הוא חוק מדינה, אזי ההישג הוא לטובת העובדים המאוגדים בלבד, ואיננו מחייב את שאינם מאוגדים ואת מעסיקהם.

ג. הכרזת שביתה ע"י התאגדות מקצועית

1. הזכות לשבות

השביתה היא אמצעי משמעותי ואולי המשמעותי ביותר שיש בידי עובדים, במאבקם על שיפור שכרם - אי תשלום בזמן,³² אי תשלום מלא, וכד'. על תנאי עבודתם – שעות רבות מהמותר, עבודות נוספות שאינם קשורות מהותית לעבודתם הקבועה והייעודית, תקנים נוספים, סביבת עבודה בריאה, על תנאים סוציאליים, הסכמי פרישה, וכד'. מאפייני השביתה הם הפסקת עבודתם של העובדים ומניעת עובדים אחרים לעבוד במקומם. על המעסיק מופעל לחץ שהוא ביסודו כלכלי, וככל שהשביתה מתארכת הנזק הוא גם עתידי.

כאמור, בסמכות בני עיר או בעלי מקצוע מאוגדים, לתקן תקנות לטובת הכל, גם אם יש בהם פגיעה כלכלית ביחידים: "ורשאין בני העיר להתנות על המדות ועל השערים, ועל שכר פועלים, ולהסיע על קיצתן".³³ יכולתם לקבוע מחירים, או להגביל את שכר הפועלים "שאם נשכרים פועלים בג' פשיטין (=סוג מטבע) ביום, רשאים להתנות שלא ישכירום אלא בב' " (רבנו גרשום שם), משמעותה לעיתים פגיעה כלכלית ממי שיכל היה לדרוש ואף לקבל מחיר גבוה יותר או להשתכר שכר גבוה יותר. מדובר על מניעת רווח ולא הפסד ממשי, אך בכל זאת משמעות

²⁹ הרב שלמה גורן, "דינא דמלכותא בישראל", משנת המדינה, עמ' 82-83.

³⁰ הרב אברהם שרמן, "מנהג המדינה ביחסי עובד ומעביד", תחומין, יח (תשנ"ח), עמ' 236-247.

³¹ הרב אורי דסברג, "ויתור עובד על זכויותיו" תחומין, כ (תש"ס), עמ' 83-80.

³² רבים מכנים את אי מניעת תשלום בזמן כהלנת שכר. הלנת שכר מקורה בתורה: "לא תלין פעלת שכיר אתך עד בקר" (ויקרא יט, יג), ועוד. שם הכונה אכן להלנה במונח המצומצם - הלילה שאחרי סיום העבודה, בו היה צריך לשלם לעובד. אך אי מתן שכר במשך חודשים ואף חודשים רבים איננו נקרא הלנת שכר, אלא גזל.

³³ תוספתא בבא מציעא [ליברמן] יא, כג; בבא בתרא ח ע"ב.

ההחלטה היא פגיעה באחר. אותם טבחים שהתנו ביניהם מתי כל אחד עובד, ואם מישהו יעבוד ביום שאינו שלו יהיה אפשר להזיק או לפגוע ברווחיו (בבא בתרא ט ע"א), היא גם כן פגיעה כלכלית, ועם זאת הדבר אפשרי. גם בתוספתא מסופר על מצב בו פועל מפסיק את עבודתו כששכרו לא משולם כמסוכם בתוספתא (בבא מציעא [ליברמן] יא, כז):

מי שהיה בלן לרבים, ספר לרבים, נחתום לרבים, שולחן לרבים, ואין שם אחר אלא הוא, והגיע שעת הרגל ומבקש לילך לתוך ביתו, יכולין לעכב על ידיו עד שיעמיד אחר תחתיו. ואם התנה עמהן בבית דין, או שעברו עליו את הדרך, הרשות בידו.

מדובר על בעל מקצוע יחיד בעיר, שהכל תלויים בו ועל כן אין הוא יכול לעזוב את עבודתו, אפילו על מנת לצאת לחופשת חג, עד שהוא מוצא לו מחליף. אמנם אם סוכם מראש בינו לבין מעסיקו, על חופשות הוא כמובן רשאי לצאת.

מה כוונת התוספתא: "או שעברו עליו את הדרך"? הרב דוד פרדו (חסדי דוד על התוספתא שם) פרש:

ופירוש שעברו עליו את הדרך, היינו שעשו עמו דבר שלא כהוגן, כגון שלא היו משלמים שכרו, או דיהבי לי פחות מהראוי לו. ואפילו אמרי ליה השתא מיהא לא תיזיל ומשלמים לך פסידך, מצי למימר לא ניחא לי.

מדובר על בעל מקצוע ששכרו לא שולם, ובמצב כזה הוא רשאי לעזוב את עבודתו, ובהחלט יתכן שעזיבתו אף תגרום להפסדים, ובכל זאת מותר לו הדבר, אם מעסיקו- בני העיר לא עמדו בהתחייבותיהם. אמנם, בשונה משביתה בה הפועל מפסיק לעבוד, אך הוא מעוניין להמשיך בעבודתו אם יתמלאו דרישותיו, כאן מדובר בפועל שמפסיק את עבודתו לחלוטין, וזכותו לא להמשיך גם אם כעת טרם עזיבתו יתרצו מעסיקו לשלם לו את חובם. את סוג השביתות ניתן לחלק לשלוש קבוצות:

1. שביתה שנוקיה הפסדים כלכליים- כסף, תדמית, פגיעה עתידית (פועלים המשביתים מפעל, פס ייצור).

2. שביתה שבנוסף להפסד הכלכלי יש בה גם הפסד רוחני (שביתת מורים למקצועות קודש חול; מרצים באוניברסיטה; שביתה בשירותי הדת - חברה קדישא, מקוואות, רב שאינו מורה הלכה).

3. שביתה שבנוסף בנוסף להפסד הכלכלי, יש פגיעה הגובלת בפיקוח נפש (שביתה במערכת הבריאות והרפואה, משטרה, צבא, מכבי אש).

בדברינו להלן נעסוק רק בשביתה שנוקיה הם כלכליים. נזקים ישירים ונזקים עקיפים ועתידיים שקשה לאמוד אותם. האם יש תוקף הלכתי להשבית מפעל, ולגרום לנזק כלכלי למעסיק. ככל שהימים חולפים, הנזק יכול להסתכם בכסף רב. לעיתים ההפסד הוא לא רק באותם ימים בהם המפעל לא פועל, אלא גם מעבר לכך. המפעל לא יעמוד בהתחייבותיו ללקוחותיו, ומעבר להפסד של עיסקאות שהיו אמורות להתבצע, המפעל יפסיד עיסקאות עתידיות מאחר שיצא לו שם רע שהוא לא עומד בהתחייבותיו. לא רק זאת. במציאות טכנולוגית מודרנית, לעיתים לא רק המפעל המושבת ינזק כתוצאה משביתה, אלא אוכלוסיה רחבה הרבה יותר, שתלויות בשירותי אותו מפעל מושבת. דוגמאות: שביתה של עובדי הנמלים בים ובאוויר, אי פריקה וטעינה של סחורות, משפיעה על רבים אחרים. סחורה חקלאית נרקבת, יבואנים ויצואנים מפסידים לקוחות, ועוד. חברת חשמל

המשביתה את אספקת החשמל, גורמת לכך שמפעלים לא יוכלו לעבוד, ועוד. שביתה בתחבורה הציבורית, מונעת מאנשים הנזקקים לשרותים אלה להגיע לעבודתם, ועוד.³⁴

2. שביתה הפוגעת במעסיק ובמעגלים רחבים יותר

בגמ' בבבא בתרא ט ע"א בה נאמר שבני עיר או אף בני אומנות רשאים לקבוע עונשים כספיים למי שיעבור על תקנותיהם. בגמ' שם נאמר שבמקום בו יש אדם חשוב יש צורך לקבל את אישורו, אך במקום שאין אדם חשוב החלטה זו תקפה. כך הסביר הרב הרב יוסף חביבא (נמוקי יוסף, דף ו ע"ב בדפי הר"ף) את דברי הגמ':

הני מילי דליכא אדם חשוב, ואע"פ דאיכא פסידא לאחרני בתנאייהו ומיקרין השער מצי עבדי, אבל היכא דאיכא אדם חשוב הממונה על הציבור לאו כל כמיניהו דמתני כיון שאיכא פסידא לאחרני בתנאייהו, אבל היכא דליכא פסידא תנאייהו תנאי.³⁵

מכאן שבמקום שאין אדם חשוב מותר לתקן תקנה גם אם יש בה הפסד לאחרים. לא נאמר מי הם האחרים שיפגעו כך, ובהחלט יתכן שמעגל המפסידים הוא גדול ורחב, גם כאלה שלא קשורים ישירות לאותם בני עיר או אומנות שקבעו דבר מה. על כך שאל הרב יוסף בן לב (שו"ת מהר"י בן לב חלק א סי' קטו):

ואמאי יתנו להם רשות לבני אומנות אחד לתקן תקנה היכא דליכא (=היכן שאין) אדם חשוב, והלא יש לחוש שיעשו תקנה לתועלתם ולהנאתם ויזיקו לבני העיר בהסכמתם? וצריך עיון.

הרב אברהם די בוטון (שו"ת לחם רב סי' רטז) הצביע על הלגיטימיות של בעלי מקצוע להתאחד ולהתארגן, אך בדבריו תנאי שההתאגדות איננה גומת נזק לאחרים:

כולם מסכימים יחד למקטון ועד גדול שלא לעשות מלאכה אלא בשכר קצוב שקוצבים הם, וכיון שהם מתאגדים לעצמם ואינם מחייבים לשום אדם על כך, למה לא יהיה בידם לעשות כן, וכי עבדים הם שלא ימשלו בעצמם לתקן הדבר הראוי להם מבלי שיחייבו לשום אדם?

³⁴ הרב כהרמל פישל טכורש, "דיני השביתות לפי ההלכה", כתר אפרים, תל אביב תשכ"ז, עמ' רסג-רעא ראה את סמכות העובדים לשבות מכוחו של תנאי שבממון שבין העובדים והמעסיקים, או מכוחו של מנהג ביניהם, ומאחר והמעסיקים עברו על התנאי, זכותם של העובדים להענישם. הוא מוסיף שההסכמים בין עובדים למעבידים תקפים ע"פ חוק המדינה, וממילא יש לראות במי שמאשר את ההסכמים הקיבוציים כאדם חשוב. אך כל זה מסביר מה תוקפם של ההסכמים בין המעבידים והעובדים, אך עדין מי קובע שתביעותיהם של העובדים צודקות, ושאינן המעסיקים לא עומדים בתנאים שסוכמו וע"פ המנהג? ארגוני עובדים כמוכן לא אובייקטיביים להכריע רק ע"פ ראות עיניהם. גם הרב אליעזר וולדינברג, נשאל: "המותר להשתמש באמצעי של שביתה כדי להכריח את נותן העבודה לקיים תנאי העבודה שנעשו כבר למנהג המדינה אצל רוב נותני העבודה, כמו שמונה שעות עבודה מבלי שהפועל יהיה מחויב להזמין את נותן העבודה לדין תורה או לבוררות, והפועל רשאי לראות תביעתו זו והגנתו עליה ע"י אמצעי השביתה כעושה דין לעצמו בדבר הבטוח בהחלט בצדקתו?". מסקנת תשובתו היא: "במקרים כאלו שהפועל בטוח בהחלט בצדקתו על עבירה מצד בעה"ב על תנאי העבודה שקבעו ונעשו למנהג המדינה, יכול הפועל לעשות דין לעצמו בהתאם לקנס שקבעו במקרה כזה ממוני העיר, כנפסק ברמב"ם (פ"ב מה' סנהדרין ה"ב) שיש לאדם לעשות דין לעצמו אם יש בידו כח הואיל וכדת וכהלכה הוא עושה אינו חייב לטרוח ולבוא לבית דין וכו', וכן בשו"ע חו"מ סי' ד' (שו"ת ציץ אליעזר, ב סי' כג). גם כאן מניין הידיעה הברורה שאיגוד עובדים צודק באופן מוחלט, הלא בדרך כלל לסוגיות הנידונות בין מעסיקים ועובדים ישנן השלכות רבות ומורכבות, שהם הרבה מעבר לקשר וליחסים שבין איגוד העובדים והמעבידים. את דברי הרב וולדינברג, יש לצמצם במקרה של עובד פרטי שברור לו שלא נהגו כלפיו כשורה וכדין, או במקרים קיצוניים כשברור לחלוטין שתביעות איגוד מקצועי הם צודקות ללא כל ערעור ולאחר שנלקחו בחשבון כל הצדדים המרכיבים את הבעיה, אך אילו הם מצבים חריגים. הרב משה פיינשטיין, שו"ת אגרות משה חלק י"ד א סי' קלח, אסר לעובד לזלזל בעבודתו (לאחר לעבודה למשל), כשלטענתו שכרו לא משלום כנדרש, גם אם טענותיו צודקות. עליו לתבוע את מעבידו אך לא לעשות דין לעצמו.

³⁵ כך פסקו ראשונים נוספים: רמב"ן, ר"ן (בבא בתרא שם), מובא בבית יוסף (חושן משפט סי' רלא, כח); רמ"א (שם), ועוד.

עבדים משוללים בחירה ואין הם יכולים לקבוע לעצמם נהלים וסדרים. אך בעלי מלאכה הם אנשים חופשיים, ובודאי שהם רשאים לעשות כן, אך גם הוא מציין שהחלטותיהם תקיפות אם הם אינם מחייבים וגורמים נזק לשום אדם על כך.

אמנם, הסבירות היא שאם התקנה תפגע בקהל הקונים, הם בודאי לא יעשו כן, על מנת שלא לפגוע בעצמם. כך הסביר הרב משה בן יוסף טיראני, המבי"ט (שו"ת מבי"ט חלק א סי' רלז): "דכיון שהתקנה היא על עצמם ואינם יכולים להכריח את אחרים, אם ימשך היזק לבני העיר גם הם יתקנו שלא יקנו מהם, או יעמידו ויביאו להם אומנים אחרים". אך מה יהיה במקום בו הניזוקים אינם יכולים להתגונן או לנקוט באמצעים אחרים על מנת למנוע את ההיזק הצפוי להם? במציאות המודרנית התלות בשרותים חיוניים (כמו: חשמל, אמצעי שינוע ביבשה בים ובאוויר, תחבורה ועוד) היא גבוהה מאד, ובדרך כלל הניזוקים לא יכולים להתאגד ולהכריז על שביתת קונים, ואין ביכולתם למצוא תחליף אחר.

מכאן, שהיכולת לתקן תקנה שגורמת נזק לאחרים כשאין במקום אדם חשוב, היא רק למי שהתאגד והסכים לקבל את החלטת הרוב, אך לא כשמדובר במעגלים רחבים החורגים מגבולות המאוגדים.

התייחסות רחבה לשביתה בה נגרם נזק כלכלי, למעסיקים, למשק ולחברה כולה, כתב הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל (שו"ת משפטי עוזיאל, ד, חושן משפט סימן מב). בדבריו הוא השווה בין היכולת לשבות, לבין האפשרות של פועל לחזור בו מהסכמתו:

לפי שכל עבודת בנין או תעשיה, ואין צריך לומר נטיעה שלא נעשתה ולא נגמרה בזמנה, הרי היא בגדר דבר האבוד, לא רק מפני הזמן האבד, אלא גם מפני הנזקים הנמשכים ממנה לחמרי העבודה. צא ולמד מדין חזרת הפועל בתוך זמן שכירותו. שאעפ"י שמעיקר הדין פועל יכול לחזור בו אפילו באמצע היום מדכתיב: "כי לי בני ישראל עבדים" (ויקרא כה, נה) - עבדי הם ולא עבדים לעבדים (בבא קמא קטז ע"ב; בבא מציעא י ע"א) ובכל זאת נפסקה ההלכה שאם עושים בדבר האבוד אין הפועל יכול לחזור בו (שולחן ערוך חושן משפט סי' שלג, ה). ובגדר דבר האבוד כתב הסמ"ע (שם ס"ק יח) שהוא צורך שעה ויתקלקל אם לא יגמר מלאכתו מיד. אבל הבית יוסף, ורמ"א בהג"ה (שם) פסקו שכל שאין בעל הבית יכול לעשות אותה מלאכה בעצמו נקרא דבר האבוד, והיינו משום שכל הפסקה בעבודה גורמת הפסדים לחומרי העבודה. והש"ך (שם ס"ק כג) מסיק דהכל לפי ראיות עיני הדיין. ולפי תנאי העבודה בזמנו ברור לי הדבר שכל דחוי של עבודה בחקלאות או בתעשיה ובנין גורם הפסדים גדולים שאינם מתמלאים בזמן אחר. ...מכל זה מתברר שהשביתה או ההשבתה כשהיא לעצמה אינה רצויה ויש שהיא מחייבת הפועל או את בעל הבית בהפסדים הנגרמים מסיבתה מדין גורם בנזקים.³⁶

פועל אמנם יכול לחזור בו אפילו בחצי היום, אך שם מדובר שבכוונתו להפסיק לעבוד לחלוטין. בו בזמן שכאן מדובר שהפועלים אינם מעוניינים בהפסקת עבודתם, אלא שהם דורשים להיטיב עמם, ומעת שהם יגיעו להסכמה עם המעבידים הם יחזרו לעבודתם. נמצא שבין המעביד לעובד קיים גם בזמן שביתה, יחסי שוכר - משכיר, או עובד - מעביד, וכיון שכך מחובתו להמשיך לעבוד כפי שסוכם עימו: "כל כמה דלא הדר ביה - כיד בעל הבית הוא" (בבא מציעא י ע"א). אך גם הרב

³⁶ על עמדת מערכת המשפט הכללית בענין ראה: פרופ' רות בן ישראל, "אחריות בשל נזקים שנגרמו בשביתה", עיוני משפט, יד (1989), עמ' 149-171; פרופ' נילי כהן, "נזקי שביתה: הרשלנות הזדונית, הנזק הכלכלי וגרם הפרת חוזה", שם, עמ' 173-192.

בצמ"ח עוזיאל הסכים שאם כתוצאה מהשביתה נגרמים הפסדים רחבים יותר, אזי יש מקום לדון את השבותים בדיני גרמא בנזקים.

בבית הדין הרבני בתל אביב יצאו הדיינים: הרב שלמה טנא, הרב יצחק נשר, והרב אריה הורביץ (פסקי דין רבניים, ח, עמ' 160), נגד שביתות שמעמידות את הציבור בפני עובדות ללא יכולת להתגונן:

קשה לראות שבגלל חישובים פעוטים בלתי מוצדקים, משביתים מפעלים חיוניים. ודוקא בעונה בוערת שיש צורך דחוף לייבא או לייצא, מרחפת על המפעל סכנה של שביתה, ומעמידים את כל הציבור בפני עובדה של אפס מעשה ותלויים בחסדם של אחרים וצועקים ואינם נענים. וכבר צויין לא פעם כי בין הארצות אנו עומדים בתחתית הסולם בשביתות. מצב כזה ביחסי העבודה ובמיוחד במצבנו הנוכחי, זה חטא בלתי נסלח, וכבר קרה ששביתה במפעל מסויים נמשכה זמן רב עד שהמכונות של המפעל העלו חלודה. מעל כל ספק שהחלודה מתפשטת ועוברת לכל אזור ופוגעת בו קשות". הנזק הוא גדול מאד, הרבה מעבר לדרישות העובדים מהמעסיק.³⁷

כך פסק גם הרב שאול ישראלי ("על היחסים בין העובד למעביד", הרבנות והמדינה, עמ' 326-331): יש מקום לשביתה ע"פ ההלכה, הרי זה על כל פנים בתנאי שלא יגרום באופן ישר נזק לאותו מפעל ואותה עבודה שוטפת שהוא עוסק בה. אמנם שביתה הגורמת הפסדים יש לה אפקט הרבה יותר חזק ומהווה גורם לחץ ביותר כלפי נותן העבודה לקבל התנאים שמכתיבי מולו, אולם ניצול מומנט זה דהיינו לחץ באמצעות גרימת נזקים, הוא בניגוד לדעת התורה.

על הדרך המועדפת, שתאפשר לשבות גם אם יגרמו נזקים במעגלים רחבים יותר, לא רק למעסיק, השיב הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל (שם):

ואם תשאלוני: אם נטול מהפועל את הנשק היחידי שלו, השביתה, במה יוכל הפועל להגן על עצמו נגד נצול כוחותיו ומזמנו על ידי בעל הבית שאינו הגון? אשיב לכם שתי תשובות: א. במשפט, משפט צודק שיסודו הוא "למען תלך בדרך טובים וארחות צדיקים תשמור (משלי ב, כ). ב. בכח ארגון הפועלים.

הרב עוזיאל הציע לתבוע את המעסיקים לדין, בהנחה ששם יחייבו את המעסיקים לשלם את שנדרש, אם אכן התביעות צודקות. דרך זו היא יעילה וטובה אך לעיתים יכול לעבור זמן רב עד שבית הדין יתפנה לדון בענין, והזמן שעובר יכול לפגוע בעובדים עוד. ההצעה השניה היא מאבק באמצעות ארגון הפועלים, אלא שאם הארגון יבקש להשבית, יהיה צורך לקבל את האישור של אדם חשוב. כך הסביר שם הרב עוזיאל:

נתנה תורת ישראל זכות מלאה וחוקית לארגון זה (=ארגון הפועלים) אעפ"י שיכולה להיות ממנו הפסד לבעלי הבתים (עיין נמוקי יוסף בבא בתרא שם). אולם אין הדברים הללו אמורים אלא בדליכא אדם חשוב, זאת אומרת מנהיג ושופט הקהילה. אבל כשיש אדם חשוב בעיר דרושה הסכמתו לתקנות אלה, כדי לתת להן החוקיות הדרושה.

לפיו, חוקיותה של שביתה גם אם היא גורמת הפסד לאחרים היא חוקית ולגיטימית. הוא איננו מבהיר את כוונותיו במילים: "הפסד לבעלי הבתים". האם כוונתו רק למעסיקים או גם אם מדובר

³⁷ סיכום פס"ד זה: הרב דב כ"ץ, "פסיקת בתי הדין הרבניים והחוקים", עמ' 66-69.

למעגלים רחבים יותר. גם במציאות כלכלית חברתית, פחות מפותחת מאשר היום, שביתה בודאי גרמה נזק לא רק למעביד, אלא גם לאחרים הקשורים עימו. קשה מאד לצמצם את הפגיעה רק במעביד, ועם זאת אם אין "אדם חשוב" במקום אזי הדבר תקף. אמנם, כשיש הסכמה של הגוף "אדם חשוב" לעצם השביתה, לאחר שהגוף "אדם חשוב" ניסה לתווך ולפשר בין הצדדים, אזי בודאי שהשביתה לגיטימית. מה שברור הוא ששביתה פראית ע"י העובדים ללא הסכמה של האיגוד המקצועי כלל היא איננה חוקית ואסורה על פי דין.³⁸

גם הרב שלמה זלמן אויערבך (שו"ת מנחת שלמה א סי' פז), פסק שלא מספיקה תקנת ראשי האיגוד המקצועי להשבית, מפני שהם רואים רק את האינטרסים שלהם ולא את התמונה הכוללת, אא"כ יש לתקנתם הסכמה של הגוף "אדם חשוב":

התקנות שארגוני הפועלים והפקידים קובעים לעצמם ולתועלתם אין זה שייך כלל לתקנת הצבור ובני העיר, כיון שרק טובת עצמם הם דורשים ולא טובתם של כל בני העיר. ולכן פשוט הוא דלכל היותר יש לחשוב מנהגיהם ותקנותיהם כתקנה של בעלי אומנות. ...אין כוחם של בעלי אומנות יפה אלא לעצמם וגם להמיעוט שלא קבלו אותם, אבל אין בכוחם להפסיד ולחייב את נותני העבודה, שמעולם לא קבלו אותם עליהם. אלא שאף על פי כן אם היה נעשה בהסכמת חבר העיר היו רשאים על כל פנים לשבות וגם למנוע בחזקה על בעלי אומנות אחרים מלבוא בגבולם כיון דכללא הוא "שאם כל בעלי אומנות הם ביחד יכולים הרוב לכופ את המיעוט" ומבואר באחרונים שיכולים גם לעכב על בני עיר אחרת. יתכן בהחלט שהגוף האובייקטיבי - בית הדין, "אדם חשוב" יסכים ויאשר שביתה גם אם השפעתה והנזקים שהיא גורמת היא בהיקפים רחבים, אך החלטת האיגוד המקצועי לבדו איננה מספקת לחייב שביתה.

אחרת דעתו של הרב צבי שפיץ (מנחת צבי, הלכות שכירות פועלים, סי' י, ה-ו). לפיו, כיון שמקובל כיום בארץ ובעולם שעובדים שובתים כשיש סכסוך עבודה, אזי על דעת כן קיבלם המעביד, ובאפשרותם לשבות גם אם יגרם נזק למעביד. אמנם במקום בו אין בהסכם העבודה סעיף המתיר לשבות אזי אין רשות לעובדים לשבות והמעביד רשאי לפטרם. הוא לא מתייחס לשאלה האם מותר לשבות כשנגרם נזק גם במעגלים רחבים יותר, ובדרך כלל השביתות כיום נזקיהם פוגעים גם במעגלים רחבים.

מכל מקום, התמונה העולה מרוב הפוסקים, שאין בסמכות איגוד מקצועי להכריז על שביתה שתוצאתה פגיעה כלכלית במעביד ובמעגלים נוספים, אלא אם כן יש לשיבת תוקף ואישור מגוף אובייקטיבי "אדם חשוב". זה יכול להיות בית דין או בורר מוסכם.

סיכום

1. זכותם הבסיסית של עובדים להם מכנה משותף, להתאגד ולהתארגן כגוף אחד, על מנת לשמר לדאוג ולהשיג הישגים לטובתם של העובדים: שכר, תנאי עבודה ופרישה, ביטוחים, וכד'.
2. סמכות החברים באיגוד המקצועי לכופ זה את זה בהתאם לכללים שהם קבעו ביניהם, והרוב יכול לכפות את מיעוט החברים באיגוד, גם אם יש בדבר הוצאה כספית. יש להם סמכות אף להעניש ולקנוס את מי שעובר או לא מקיים את דין הרוב.

³⁸ הרב שאול ישראלי, הרבנות והמדינה, עמ' 330.

3. בין המתאגדים חייב להיות מכנה משותף משמעותי- מקצוע דומה, אותו מקום עבודה, וכד'.
4. התאגדות מקצועית היא מומלצת וחיובית, אך לא ניתן לחייב עובד להיות חבר באיגוד מקצועי. מאידך, ביכולתם של בעלי המקצוע המאוגדים למנוע מאותם שלא התאגדו לפגוע בהם להשיג הישגים, ואף לתובעם אם הם גרמו להם נזק מוכח וממשי.
5. מי שאינו חבר באיגוד מקצועי יכול ליהנות מהישגיהם בהסכמת מעבידו, אך אין הוא יכול לחייב את מעבידו בכך, אלא אם כן ההישג חוקק בחוקי המדינה.
6. מקובל שעובדים המאוגדים באיגוד מקצועי שובתים כשיש אי הסכמה ביניהם ובין מעבידיהם. שביתה שיש בה הפסד כלכלי לאחרים היא אסורה אא"כ יש לה אישור ע"י גופים אובייקטיבים המאשרים את הדבר. בית דין או במסגרת בוררות מוסכמת.

